

בלשנות עברית

כתב-עת לבלשנות עברית
תיאורית, חישובית ויישומית

מס' 33-34-35

סיוון תשנ"ב

הלשון העברית לתקופותיה
קובץ מחקרים
ליובל הע"ה של פרופ' גב"ע צרפתי

עורכים: מנחם צבי קדרי, שמעון שרביט

הוצאת אוניברסיטת בראילן

לתצורת הבינוני של גזרת ל"י בנפעל בלשון חז"ל

משה בראשר

1. כבידור המוגש כאן, * אנו מצמצמים עצמנו לצורת היחיד של הבינוני בכניין נפעל בגזרת ל"י. אפילו פריט בודד זה בדקדוק לשון חז"ל, יש בו גילויים מעניינים המשתקפים בכחבי היד ובדפוסים של המשנה וטרם נחשפו ותוארו כדבעי. החקירה מלמדת שמסורות כתבי-היד והמסורות שבעל-פה אינן אחידות בקריאותיהן: עולים מתוכן ממצאים מעניינים וייחודיים. נפתח בַּיְדוּעַ ונבוא אל שאינו יְדוּעַ.

מסורות הקריאה במקרא

2. בשתי המסורות העיקריות למקרא, בניקוד הטברני ובניקוד הבבלי,¹ שולטת הצורה בסגול (בניקוד הבבלי משמש הסימן \vee) בעה"פ — נִפְעָה כגון: נִבְּחָה (תהילים טו, ד), וְנִקְלָה (שמ"א יח, כג) וכן בניקוד הבבלי:² ונבֿחָה, הנרָאָה. אך בשתי המסורות אתה מוצא, לעתים, גם צורות בקמץ בעה"פ — נִפְעָה, כגון: הַנְּלִיָּה (ישעיה נג, ו); הַנְּרָאָה (מל"א יא, ט; דניאל ח, א); נִרְאָה אתה ה' (כמדבר יד, יד) וכן וְנִקְלָה (תהילים לח, ח), נִסְפָּה³ ועוד. הצורה המקורית היא הצורה בסגול (כדין כל צורות הבינוני בכל הביניים); זו מומרת לעתים בקמץ, כתוצאה של היקש של הבינוני אל העבר. ואין כאן המרה של הזכר בנקבה כפי שניתן להבין מדבריו של ייביק.³ התופעה היא חלק של תהליך כולל של הזדהות הבינוני עם העבר בפעלים עומדים ובכניינים סבילים כפי שהראה ז' בן-חיים⁴ (ופעמים שצורת העבר היא הצורה המוקשת אל צורת הבינוני ובוה מושגת הזהות בין שני הזמנים. למשל היקש כזה פעל באופן סדיר בבניין נִפְעַל של הפֶּעַל השלם במסורת הניקוד הבבלי,⁵ במסורת תימן⁶ ובמידת מה גם במסורתו של כ"י פארמה ב [=פר] לסדר טהרות.⁷ נִפְעַל היא צורת העבר כבינוני).

3. יש להעיר שהמדקדקים החדשים למקרא פקפקו במקוריותן של הצורות בקמץ בבינוני. כך למשל סבורים גזניוס⁸ וזיואון⁹ בדקדוקיהם באשר לצורות הנזכרות הַנְּלִיָּה, הַנְּרָאָה. לפי דעתם, אלו הן צורות עבר מוטעות במקום צורות הבינוני הסדירות: הַנְּלִיָּה, הַנְּרָאָה. וכבר קדמום ראשונים בתפיסה זו, כגון הראב"ע. אבל הוא לא טען לִטְעוּת, אלא ביאר את התיבות בקמץ כצורות עבר תקינות ולא צורות בינוני בקמץ. השווה למשל את דבריו לפסוק "אחרי הַנְּרָאָה אלי כתחילה" (דניאל ח, א) — "אחרי הנראה — אשר נראה, כמו העיר ההוללה,¹⁰ ההלכוא אתו",¹¹ כלומר הבין את הַנְּרָאָה צורת עבר סדירה, שיש לפניה ה"א הזיקה.¹² אבל אין לנו הכרח בביאור זה, אם אנו נותנים דעתנו להיקף התופעה במסורות לשון חז"ל (ראה להלן סעיפים 4, 6, 7), ואם נראה נכוחה שיש כאן קו לשוני שהוא, כאמור, חלק של התהליך הכולל שבו הוקשה צורת הבינוני אל העבר.

הממצאים במסורות ל"ח שנחקרו

4. מסורת הניקוד הבבלי ל"ח מכירה את שתי הדרכים כפי שהראה ייבין.¹³ נראָה וגם נראָה, במיוחד אמורים הדברים כאשר למקורות צעירים יותר.¹³ מסורת כ"י פארמה א (=פא) מקיימת רק את הטיפוס הראשון, כלומר בעה"פ סגולה¹⁴ — נפֶּעָה:¹⁵ נכסָה, נִפְּדָה, נִרְאָה, נִתְּלָה, נִהְנָה, הַנְּעָשָׂה.¹⁶ תמונה דומה עולה גם ממסורתו של אוטוגרף הרמב"ם (=אר) למשנה, כפי שהראתה ת' צורבל:¹⁷ וְנִכְפָּה, נִפְּדָה, נִרְאָה, נִתְּלָה, נִהְנָה. אבל היא העירה שכפירוש המשניות שבכתב-היד נודמנה צורה אחת בקמץ: הַנְּהָנָה.¹⁸

מסורת תימן מכירה, כנראה, רק את הצורה בקמץ כפי שקדם וקבע י' שבטיאל:¹⁹ נראָה, נחלָה, נפְּדָה, נהנָה. וכך העליתי בבדיקה מקפת של כ"י תימן; כ-40 דוגמות שאספתי משלושת הסדרים הכלולים בכתב היד נקודות כולן. בקמץ: נִאָפָה, נִגְלָה, נִהְנָה, נִכְסָה, נִכְפָּה, נִעָשָׂה, נִפְּדָה, נִרְאָה, נִתְּלָה.²⁰ וכן נוהגת בדרך קבע גם מסורת ג'רבה כתיאורה של ק' כ"י:²¹ נִפְּדָה, נִרְאָה, נִתְּלָה, נִהְנָה.

מסורות נוספות של לשון חז"ל

5. בירור עניינה של הצורה הזאת בלשון חז"ל פסח עד כה על הממצאים בכתבי-יד חשובים של המשנה ובראשם ק, פר ו-א, ומוסף-עליהם כ"י פס.²² בירור הממצאים בכתבי-יד אלה ובדפוס ליוורנו²³ שב ומגלה עד כמה מגוונות היו דרכי לשון חז"ל. ולטעמי, בחלק גדול של הממצאים מדובר במציאות לשונית אותנטית, ולא בחידושים שנתחדשו בתהליכי המסירה בימי הביניים.

א. כ"י אנטונין

6. כ"י א (לסדר טהרות) מזומנות בו רק דוגמות מעטות, עשר בלבד; ורק שבע מהן מנוקדות. על-פי הנתונים מתגלה יחס כמעט שקול בין שתי הדרכים נִפְּעָה ונִפְּעָה. נִפְּעָה:²⁴ הנראָה (פרה ב, ה (ז)); נראָה (נגעים ב, ד 3x); בסך הכול 4 דוגמות. נִפְּעָה:²⁴ הַנְּרָאָה (שם יא, ד); וְנִתְּלָה... נִתְּלָה (זבים ב, ד (ה)), בסך הכול 3 דוגמות. הנראָה (מקואות ז, ה (ז)); נראה... נראה (שם י, ח) באות ללא ניקוד. לא נמצאה כל התניה לתפוצת שתי הצורות.²⁵ נראה שהן חלופות חופשיות; באותו הכיטוי עצמו "הכל הולך אחרי הנראָה" (נגעים יא, ד; פרה ב, ה (ז)) נזדמנו שני הניקודים: הַנְּרָאָה (נגעים), הנראָה (פרה).

ב. כ"י פארמה ב

7. אחת-עשרה צורות בינוני נפעל מפועלי ל"י נקרו בסדר טהרות. מסורת פר מקיימת אף היא את שתי דרכי הקריאה: א. נִפְּעָה והיא דרך המיעוט (3x); ב. נִפְּעָה והיא דרך הרוב (8x); אבל אין כאן הפרש כמותי בלבד. נפרט תחילה את הנתונים:
א. נִפְּעָה: "הכל הולך אחר הַנְּרָאָה" (נגעים יא, ד; פרה ב, ה (ז); מקואות ז, ה (ז)). נעיר כבר בשלב זה, שלפחות במקואות יש עדויות (מאוחרות) לקריאה אחרת: הכל הולך אחר הַנְּרָאָה (במקום הנראה); כן גורסים כ"י תימן, ליוורנו וכל הספרים שלנו.²⁶ אבל כתב-היד העתיקים גורסים בכל שלושת המקומות הנראה (כך ק, פא, א, פס וכן גם כ"י קימברידג').²⁷
ב. נִפְּעָה; וזה פירוט הדוגמות:

כיצד בוצרין בית-הפרס, מזין על האדם ועל הכלים ושונין ובוצרין ומוציאין חוץ לבית

פרס... אמר ר' יוסי במה דבר' אמר', בכרם הנעשה בית פרס, אבל הנוטע בית פרס ימכר לשוק (אהלות יח, א).

כיצד ראיית הנגע האיש נראתה כעודד וכמוסק זתים... כשם שהוא נראתה לנגעו כך הוא נראתה להתגלחתו (נגעים ב, ד).

חץ שהוא תחוב באדם בזמן שהוא נראתה חוצץ אם אינו נראתה טובל ואוכל בתרומתו (מקואות י, ח).

הזב מטמא את המשכב בחמישה דרכים... עומד יושב שוכב נחלה ונשען... עומד יושב שוכב ונחלה ונשען כמגע ובמשא (זבים ב, ד (ה)).

8. המתבונן בהקשרים שבהם נקרו כל צורות הבינוני של נפעל-ל"י בכ"י פר שנתפרטו לעיל, יגלה שיש התניה לתפוצתן של שתי הדרכים. במקום שהבינוני הוא שמני נוהגת דרך הנטייה הקדומה בסגול (נפעה), ובמקום שהבינוני הוא פועלי נוהגת הנטייה בקמץ (נפעה). במשפט "הכל הולך אחרי הנראה", צורת הבינוני משמשת שימוש שמני. לפנינו צורת פאסיב, כלומר צורה סטטית שהפכה למעשה לשם עצם. ועל-כן אפשר להבין את המרתה בשם העצם מנראה²⁸ בכמה וכמה עדים.²⁹

ביתר הדוגמות שנזדמנו בפר, צורות הבינוני משמשות שימוש פועלי מובהק. כך הם הדברים באשר לנראה (א 3 נגעים ב, ד, 2א במקואות י, ח); נחלה (א 2 בזבים ב, ד (ה)). אף במשנת אהלות (יח, א): "בכרם הנעשה בית פרס", הבינוני נעשה הוא בינוני דינמי ולא סטטי, כלומר שימוש הוא פועלי.³⁰

9. המציאות המתוארת בכ"י פר מתייחדת בשניים: א. הצורה הנפוצה ביותר בבינוני היא דווקא הצורה בקמץ (נפעה) יותר מ-72%; ב. העניין השני והוא העיקר, משתקפים כאן יחסי תפוצה מותנים; צורת הבינוני הקדומה נראתה משמשת שימוש שמני, ואילו הצורה הצעירה נראתה ואחיותיה משמשות שימוש פועלי.

ממצאים אלה תואמים את שהעלה המחקר באשר לכפולות בינוני אחרות. הכוונה למה שהסיק ג' הנמן באשר לצורות הבינוני רב, חי, נדון (צורות הבינוני הקדומות יותר) כנגד רכה, חיה, נדון³¹ נדון³² (צורות הבינוני הצעירות יותר). וראה מה שכתב מ' מישור על יחסי נקן ונזק וכיו"ב.³³ הנטיות הראשונות נדחו מן המערכת הפועלית ומשמשות צורות שמניות (שמות עצם או שמות תואר) והאחרונות (הצעירות יותר) הן הן המשמשות שימוש פועלי. אבל יש להדגיש שבסוגיה שלנו יחסי התפוצה והשימוש בין נפעה (נראה) לבין נפעה (נראה) מקוימים, לפי שעה, רק במסורתו של כ"י פר. ואף שכ"י מהימן לפנינו, שחזקת קדמות מסודותיו אינה מוטלת בספק. כל תופעה בלשון, שרבו עדיה, מקוריותה בטוחה יותר.

ג. כ"י קאופמן, כ"י פאריס ודפוס ליוורנו

10. בבדיקה מקפת בכ"י ק הכוללת כ-70 דוגמות,³⁴ מתברר שהצורה הרווחת היא נפעה; וזה פירוט הנתונים:

נאפה (מנחות יא, א; יא, ט); ניהלה³⁵... ניהלה³⁶ (סנהדרין ב, א); נהנה (תרומות ג, ח); נהנה (נדרים ג, יא 5, ועוד 11 במקומות שונים במשנה); ניקפה (בכורות ז, ה (ו)); ניקפה (מעשר-שני ג, ו); ג, י 2א³⁸; ערכין ח, א; מעילה ו, ב); נפדה (מנחות י, ד); נקנה (קידושין א, ב; א, ג); ניקנה (שם א, ב); נראה (כלאים ה, א; ה, ג; נגעים ב, ד 3א; יא, ד ועוד 8א); נראה (כלאים ב, ז; ג, ג); נחלה (סוטה ג, ח). ניהלה (סנהדרין ו, ד 2א),³⁹ מצינו בס"ה 50א של נפעה.

11. אבל בפועל אחד — ורק בו! — נוהגת תמיד עה"פ בקמץ: נפעה, כפועל עש"ה. ואלה הממצאים:

שהוא נעשה (נדרים ט, בא2); כל הנעשה (קידושין א, ו); הוא נעשה (סנהדרין ח, א; ע"ז ג, ג); אינו נעשה (סנהדרין ח, ב; ח, ג; ח, ד 2א; ע"ז ד, ח); שעיר הנעשה (שבועות א, ב; א, ג; א, ו; א, ז); ושעיר הנעשה (יומא ז, ג); בכרם הנעשה (אהלות יח, א), מצינו 16x; כולן, כאמור, בשין קמוצה.⁴⁰

12. ממצאי כ"י פס תואמים כמעט לחלוטין את ממצאי כ"י ק (כפי שתיארנום לעיל): ונאפה⁴¹ (מנחות יא, א); נגלה (סנהדרין ב, א⁴²); נהנה (תרומות ג, ח), נהנה (נדרים ג, יא ט) ועוד 15x⁴³; נפדה (מע"ש ג, י 3); נפדה (ערכין ח, א 3⁴⁴); נקנה (קידושין א, בא2; א, ג); נראה (כלאים ב, ז; נגעים ב, ד 2⁴⁵ ועוד 12x); נתלה (סוטה ג, ח; סנהדרין ו, ד 2); מצינו בסך הכול 46 דוגמות של נפעה (נפעה).

רק בשלושה מקומות מצינו עה"פ קמוצה שלא בפועל עש"ה, ואלה הם: נאפה (מנחות יא, ט (יא)); הנהנה (מעילה ה, א); 46 נתלה (זבים ב, ד⁴⁷).⁴⁸ בפועל עש"ה לעולם מנוקדות צורות הבינוני בקמץ (פתח) כגון: נעשה... נעשה (נדרים ט, ב), הנעשה (יומא ז, ג) הנעשה (שבועות א, ג) ועוד 13x.⁴⁹

13. גם הנמסר בדפוס ליוורנו תואם במידה מכרעת את הממצאים ב"ק ובפס:⁵⁰ נגלה (1x), נהנה (18x), נכסה (1x), נכפה (1x), נקנה (3x), נפדה (4x), נפדה⁵¹ (1x), נראה (14x),⁵² נתלה (סנהדרין ו, ד 2, זבים ב, ד 2).⁵³ בס"ה 47x בסגול בשמונה שורשים שונים. בשתי היקריות בודדות של שניים מן הפעלים הנ"ל מצינו קמץ: הנראה (נגעים יא, ד),⁵⁴ נתלה (סוטה ג, ח).

בשני פעלים נוהג דרך שיטה קמץ:

ונאפה (מנחות יא, א), נאפה (שם שם ט);⁵⁵ נעשה (יומא ז, ג; אבות ו, ב⁵⁶ ועוד 17x).

14. למעשה, בכ"י ק שולטת הצורה בסגול ב-9 פעלים (כ 50x) ובפועל עש"ה נוהג בדרך קבע הניקוד בקמץ: נעשה. שני העדים הנוספים זהים לו כמעט, הן באשר לרוב הפעלים הן באשר לנעשה. ב"פס מצינו 3 צורות חורגות נאפה (1x מתוך 2x); נהנה (1x מתוך 18x); נתלה (1x מתוך 4x), בליוורנו מצינו 4 דוגמות חורגות: נאפה (2x מתוך 2x); נראה (1x מתוך 15x); נתלה (1x מתוך 4x).⁵⁷ ונראים הדברים שאלו הן סטיות מאותרות מן המסורת המגובשת המשתקפת בכ"י ק: כנראה, מתגלה בשני העדים המאותרים יחסית עירוב ממסורות אחרות,⁵⁸ שבהן נהגה נפעה גם שלא בפועל עש"ה.

נשוב אל העיקר, הניקוד הקבוע ב"ק (ובמידה מכרעת ומובהקת גם בפס ובליוורנו) הוא נפעה, ורק בפועל עש"ה משמשת נעשה (נעשה) בדרך קבע. מה טעם יש לדבר?

15. ברי, שאין להניח שרק בפועל זה נרחש ההיקש של הבינוני לנסתר בעבר. לו הוקש הבינוני אל העבר, אין להבין מדוע הוקש רק פועל זה ולא פעלים אחרים; (וחינתן הדעת לכך שבכ"י ק אפילו בפועל אחד — זולתי נעשה — לא נמצאה צורת בינוני בקמץ). לטעמי, יש לחפש את סיבת הדבר ביחודו של פועל זה (עש"ה) דווקא. לדעתי, מתגלה כאן עדות נוספת לנטייתו של עש"ה כפעל מפועלי ל"א. היינו נעשה⁵⁹ כמו נכרא, נמצא, נקרא.

16. ואכן יש כמה וכמה עדויות ממקורות ל"ח שהפועל הזה נהג בחלק של הנטייה שלו כל"א.⁶⁰ נזכיר בהקשר זה את הצורות:

העשי (כ"י וינה, תוספתא פסחים ת, ה 2x; כ"י ארפורט רק בהיקרות השנייה); העשיא... העסיא (שם, כ"י לונדון), וכן שהעסיא (כ"י לונדון, שם ח, ד).⁶¹ כְּמַעֲשֵׂאֵיהֶם בניקוד הבבלי (ראה ייבין עמ' 683).

והעיקר, זהו הפועל היחיד שבו נטיית גופי הנסתר של בניין קל בעבר בכינויי המושא נוהגות בכל כתבי היד של ספרות חז"ל בצורות ל"א: עֲשָׂאוּ, עֲשָׂהוּ, עֲשָׂאָן, עֲשָׂאוּהוּ, עֲשָׂאוּהָ כמו מְצָאוּ, נִשְׂאוּ, מְצָאוּהוּ וכיו"ב⁶² ולא מצאנו כל עדות לקריאות עֲשִׂי, עֲשִׂיהוּ, עֲשִׂינָהוּ וכיוצא בהן.⁶³ ותינתן הדעת לעובדה שבכתבי היד המעולים אין נוהגות בפועלי ל"י אלא צורות ביר"ד כגון:⁶⁴ דְּחִי (מכשירין ה, א); טְלִייה (כלים כז, ו (ח)); כְּפִייה (פרה ז, ח); קְנִייה (גידה ה, ד).⁶⁵

אמור מעתה, גם נעשה במסורת ק, פס וליוורנו, הריהי צורת ל"א. ואל יטעה אותנו הכתיב בה"א לא לראות שלפנינו צורת ל"א.⁶⁶ הווי אומר, בשני כתבי היד ק, פס ובדפוס ליוורנו (בשני אלה במידה פחותה קמעא) נוהגים כל פועלי ל"י בצורת הבינוני של נפעל בנטייה נְפַעָה, זולתי הפועל עֲשֵׂה שבו נוהגת נְפַעָה כבינוני של ל"א.

17. יש להעיר שבכ"י פא, (אחיהם של ק, פס ודפוס ליוורנו למוצא הגיאוגרפי מאיטליה), המצב שונה במשהו באשר לבינוני נעשה. בפא נוהגים כל הפעלים בעה"פ סגולה-נְפַעָה.⁶⁷ מדבריו של הנמן (עמ' 358) אתה למד שגם הבינוני של עֲשֵׂה נטייתו נעשה בלבד. ברם הדברים מחייבים ניסוח מחדש ומכוון יותר; מתוך 17 הופעות של הבינוני נעשה, 14 באות בחלקים הלא-מנוקדים של כתב-היד ורק שלוש מנוקדות. הנמן הביא בסעיף על הבינוני של נפעל ל"י (שם) רק אחת מהן, והיא אכן מנוקדת כפי שקבע שם: הַנְּעָשָׂה (יומא ז, ג). שתי האחרות הן: "שהוא נעשה סופר... שהוא נעשה בית כנסת" (נדרים ט, ב), אלה הובאו אצלו בדיון על פועלי פ"ג (עמ' 125). ודוק, הוא מציין בפירושו שהסגול בהיקרות הראשונה "מתוקן, בלי ספק מק/פ (=מקמץ/פתח), ובסיפא היה מנוקד נעשה". נמצאנו למדים שבשתיים משלוש הדוגמות המנוקדות, הבינוני היה נעשה/נעשה כמסורתם של ק,⁶⁸ פס וליוורנו. ולא נתחוויר לי למה הסתפק הנמן. כשהוא דן בצורות הבינוני של נפעל ל"י (בעמ' 358), כציון הדוגמה הבודדת הנעשה בסגול. סיכום הדברים: ביד הראשונה יש נעשה (2x) נעשה (1x), ובניקוד היד השנייה היחס הוא הפוך נעשה (1x), נעשה (2x).

סיכום

18. נסכם דברינו בכפליים, סיכום וסיכום אחר סיכום. ארבע שיטות עיקריות מתגלות בכלל מסורות לשון חכמים, באלו שנחקרו בעבר ובאלו שנתבררו במחקר זה.

א. שימוש סדיר של נְפַעָה בכל הפעלים. כך נוהגים ק, פא, א"ר (אבל בפירושו המשניות העשוי לשקף מסורת אחרת יש פעם אחת נְפַעָה), פס וליוורנו (גם שני האחרונים יש בהם חריגים מועטים של נְפַעָה). שלושה מן העדים — ק, פס וליוורנו — מבחינים במובהק בין הבינוני של עֲשֵׂה, נעשה (בקמץ) ובין הבינוני של הפעלים האחרים. נראה שפעל זה נתפס בקטגוריה זו, כפעל מגזרת ל"א, נעשה⁶⁹ = נעשא כמו נְמָצָא, נְקָרָא;⁷⁰ וגם בכ"י פא יש עדות (2 מתוך 3 בניקוד היד הראשונה) לקיום הקריאה נעשה. אין אנו יודעים איך נהג א"ר בכינוני נעשה, שכן לא נודמנה, כנראה, דוגמה מנוקדת ממנו.⁷¹

- ב. שימוש סדיר של נפֶּעָה בכל הפעלים נהג רק במסורת תימן⁷² ובמסורת ג'רבה.
- ג. שימוש מעורב של שתי צורות נפֶּעָה ונפֶּעָה מסור לנו בכ"י א וידוע גם ממסורת הניקוד הבבלי של ל"ח בעיקר במקורות צעירים.⁷³ במסורת הניקוד הבבלי נפֶּעָה עיקר ונפֶּעָה מיעוט,⁷⁴ אבל בכ"י א התפוצה שקולה: 4× נפֶּעָה, 3× נפֶּעָה. (כמובן, יש לנהוג זהירות כאשר מדובר במספר מצומצם של הופעות והמדגם אינו רחב דיו).⁷⁵
- ד. גם פר משמשות בו שתי הדרכים נפֶּעָה ונפֶּעָה. אבל כאן תפוצתן מותנית, נפֶּעָה משמש שימוש שמני ונפֶּעָה שימוש פועלי, בדומה לכפולות בינוני אחרות שנתפלג שימושן (רב, חי, נדון, נזק לשימוש שמני מכאן, רָבָה, חָיָה, נָדוֹן, נָזַק לשימוש פועלי מכאן).

19. עכשיו מתבקש סיכום אחר הסיכום.

כתבי היד מן הטיפוס המערבי:⁷⁶ ק, פא, פס וליוורנו מייצגים מציאות שבה ממשיכה להתקיים הצורה הקדומה בסגול נפֶּעָה בלבד. וקריאתו של הבינוני נעֶשָה היא מקרה פרטי, הכרוך בתהליך לשוני ספציפי, מעבר ל"י" ל"א". (בפס וליוורנו המאוחרים עולה לעתים צורת נפֶּעָה בפעלים אחרים, כנראה כתולדה של עירוב ממסורות אחרות המשתקף בהם גם בתופעות לשוניות אחרות: כפא יש היסוס באשר לפועל עש"ה, אך בניקוד היד הראשונה נעֶשָה – 2×, נעֶשָה 1×).

כתבי היד מן הטיפוס המזרחי:⁷⁶ מייצגים מציאות המכירה את שתי הדרכים נפֶּעָה ונפֶּעָה. כך נהג כ"י א וכך מעידים כתבי יד של הניקוד הבבלי ובכללם משניות מנוקדות.⁷⁷ כ"י פר משקף שכלול מסוים שחל בעניין זה בלשון: ניצול שתי הצורות לבידול סמנטי. מסורת תימן ומסורת ג'רבה משקפות שלב שבו נפֶּעָה הצעירה דחתה כליל את נפֶּעָה הקדומה.

20. אין לנו סיבה לפקפק בקדמותן של המסורות שנחשפו. ובפרט אותן שמגלות סדירות מפחיעה, ק מכאן ופר מכאן. האם מותרים אנו להניח שמלכתחילה נהגו שתי הדרכים בלשון החיה זו בצד זו. האחת הקוראת תמיד נפֶּעָה (להוציא את הבינוני נעֶשָה הנתפס כשייך לגזרה אחרת), והאחת ששימשו בה שתי הצורות נפֶּעָה ונפֶּעָה תחילה ללא הבחנה. וזו אף הבשילה במקום מסוים עד כדי יצירת בידול סמנטי (כפי שמשקף בכ"י פר). כלום ההשתלטות הגמורה של נפֶּעָה (כעדות מסורת תימן ומסורת ג'רבה) נתרחשה בתהליך המסירה בימי הביניים בתקופת הגאונים (לפניה או לאחריה) או שאף היא חוזרת לתקופת הדיבור של לשון חז"ל?

מכל מקום מציאותה של נפֶּעָה במסורת המזרח כוואריאנטה של נפֶּעָה (ניקוד בבלי, כ"י א, פר) או כצורה בלעדית (תימן וג'רבה) נותנת אותותיה במסורות שינקו ממנה. כך במסורת פירוש המשניות בכ"י אר וכך בכ"י פס ובליורנו.⁷⁸

21. ובחתימת הדברים, סוגיה זו כסוגיות רבות בדקדוק הלשון יוצאת ללמד על עצמה, שלשון חז"ל ככל לשון חיה לא הייתה אחידה; ונמצאת מלמדת על הכלל כולו: ריבוי פנים בלשון — במיוחד כשמתגלות בו עקיבות וסדירות בתפוצה ובשימוש — הוא עדות לגיוונה של המערכת הלשונית: גיוון שבמקום (אם תרצו השתקפות של דיאלקטים שונים) וגיוון שבזמן (שכבות שונות או רבדים שונים) של לשון חיה, ולא מעשה (מתוחכם?) של מסרנים. אף אם השלבים שהצענו לעיל (בסעיף הקודם) בגלגול שתי הדרכים נותרים בגדר השערה, הגיוון עומד בעינו כפסיפס מסודר ולא כמעשה ערבוביה מקרי.

נספח

22. בדקתי את הממצאים גם בדפוס אמסטרדם (=אמ"ד) של המשנה (שנדפס בשנת ת"ו = 1646), ואלה הנתונים:

נגלה (1×), נהנה (18×); נכסה (1×); נכפ' (=נכפה, 1×); נפדה (6×); נקנה (3×); נראה (13×), ובכלל זה "הכל הולך אחר הנראה" — נגעים יא, ד; פרה ב, ה; אבל במקואות ז, ה הוא גורס: "אחר המראה", ראה לעיל סעיף 7); נתלה (4×) — סנהדרין ו, ד 2×; זבים ב, ד 2×).
אבל נאפה (2× — מנחות יא, ט); נתלה (1×, סוטה ג, ח: "האיש נתלה ואין האשה נתלית"); ובורך שיטה נעשה (17× ובכלל זה הברייתא מאבות פרק ו, ב — ראה הערה 49).

התמונה זהה כמעט בכל פרטיה לממצאי כ"י פס ודפוס ליוורנו (ראה לעיל סעיפים 12-13); כל הפעלים באים בנפעל; והפועל עש"ה הבינוני שלו הוא בקמץ: נעשה; גם נאפה (פעימים כמו בדפוס ליוורנו; בפס רק פעם אחת); נתלה (פעם אחת באותה המשנה שנוקדה גם בדפוס ליוורנו כך); הניקוד נתלה נמצא גם בכ"י פס (משנת זבים ב, ד 1×, ראה הערה 47), והיא היא גרסת הסופר השני של כ"י ק שכתב וניקד את מסכת זבים (ראה הערה 39). כל שהיה לומר על חריגותן של הצורות כבר נאמר לעיל. כללו של דבר, ממצאי כ"י ק ממשיכים להתקיים בסטיות קלות בפס (משנת 1400), בדפוס אמ"ד (משנת 1646) ובדפוסי ליוורנו (המאה ה-20).

23. מבקש אני להוסיף שתי הערות לא על מה שנמצא אלא על מה שנעדר:

א. לא מצאתי כל עדות לצורת בינוני נפעל בפועלי ל"י, בתעתיקים היווניים והלטיניים של העברית, בחיבורים שעסקו בחומר זה.

ב. הקריאות של כתיבי היד הקדומים ושל הדפוסים הישנים עולות רק ממסורת הניקוד. שכן מצד הכתיב נפעה עשויה לנפעל ועשויה לנפעל. בדיקת הכתיב מגלה שלא נודמנה, לפי שעה, כל צורת בינוני של נפעל ל"י ביו"ד בספרות התנאים. כלומר לא מצאנו כתיבים כמו נגלי (=נגלה), נקני (=נקנה) וכיוצא בהם שעדותם היא חד משמעית לצד נפעל. סקירת כל ההיקריות של הבינונים נאפה, נגלה, נהנה, נכסה, נכפה, נפדה, נקנה, נראה, נתלה ונעשה בקונקורדנציה של האקדמיה ללשון העברית — הן בחומר מן ספרות התנאים הן בחומר אחר הכלול בה כגון מגילות קומראן — העלתה שכולם נכתבים בה"א (מדובר בעשרות רבות של צורות מן הפעלים הנזכרים). יש להדגיש שגם צורות אחרות של בינוני בבניינים אחרים נכתבות כמעט תמיד בה"א (עושה, מראה וכיו"ב). על פי רוב, הצורות הנכתבות ביו"ד שנודמנו, לפי שעה, היו"ד מציינת בהן את התנועה צירי; כגון: מוכי (=מוכה) שחין (כתובות ז, י כ"י ק וכ"י פא ועוד; ראה ח' ילון, מגילות מדבר יהודה — דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 33), וכן הרבי (=הרבה כ"י רומי 32 לספרי במדבר, ראה מאמרי "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב"ד רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג, תשמ"ג, עמ' 143); אבל לעתים רחוקות מזדמנות גם צורות ביו"ד המציינת סגול, כגון: יבני (=יבנה, ראה מאמרי הנ"ל, שם) וכן "האשה לא תשרי את המורסן" (=תשרה פסחים ב, ז, כ"י ק, ראה ילון שם). ובכלל זה כמה צורות בינוני בבניינים אחרים: המדלי (ק, 79 כלאים ו, ג 2×; ו, ד) בכל העדים האחרים מצינו המדליה (ראה רבי ניסן זק"ש, משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתב"היד של המשנה וכו', כרך ראשון זרעים — ברכות, פאה, דמאי וכלאים, ירושלים תשל"ב, במשניות הנ"ל ובחילופי הנוסח; וכבר קדם והעיר על גרסת ק"י אפשטיין במבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1251); וכן הו"י (נדרים ה, ג) שו"י (ראש השנה ג, ה) שניהם בכ"י ק.⁸⁰

24. ועוד שתי הערות באשר לייחודי הצורות שעלו בבירורנו.
 א. לכאורה, אפשר לטעון שהבינוני נַעֲשָׂה (כך מנוקד ב־ק, פס ודפוס אמ"ד, אבל בדפוס ליוורנו הבינוני הוא נַעֲשָׂה⁸¹) הוא תוצאה של דיסימילציה של תנועות; דהיינו: נַעֲשָׂה בתנועה זהה [e] — שלוש פעמים רצופות — ne⁶se, הפכה נַעֲשָׂה ne⁶sa מתוך דיסימילציה. אם כך, מדוע התהליך לא נתרשש גם בצורות נְהַנָּה (neh⁶ne), נַאֲפָה (ne⁶pē) כמסורתו העקיבה של כ"י ק, שלא נמצאה בו אפילו צורה אחת נְהַנָּה, נַאֲפָה.⁸² אמנם בעדים האחרים יש צורות בודדות כאלה: בפס יש פעם אחת נְהַנָּה (כנגד 17 × נְהַנָּה — נְהַנָּה⁸³!). ופעם אחת נַאֲפָה (כנגד 1 × נַאֲפָה;⁸³ ובדפוס אמ"ד וליוורנו יש נַאֲפָה פעמיים ואין נַאֲפָה,⁸⁴ אבל לא פעם אחת נְהַנָּה (18 × רק נְהַנָּה⁸⁴!). ברם אין בסטיות אלו המשך למסורת קדומה (באיטליה), וכ"י ק יוכיח שאינו מכיר אלא נְהַנָּה, נַאֲפָה. לפיכך, נראה לי לדבוק בהסבר שהצעתי, כלומר נַעֲשָׂה עומדת לעצמה,⁸⁵ והסטיות הקלות נַאֲפָה, נְהַנָּה הן תולדה של עירובי מסורות המזדמנים לעתים בעדים מאוחרים; במסורתם המקורית של פס ודפוס אמ"ד וליוורנו נַאֲפָה, נְהַנָּה עיקר כמו נְגָלָה, נְפָדָה ודומיהם; אלא שחדרו לתוכם צורות בודדות מן הטיפוס המזרחי, כגון נַאֲפָה, נְהַנָּה, נְרָאָה (בדפוס ליוורנו⁸⁶), נְתָלָה (בסוטה ג, ח בשני הדפוסים⁸⁷).
 ב. והעירני מר נתן ברוורמן הערה של טעם על הניקוד נְתָלָה שנוזדמן במסכת זבים (ב, ד), במסורת הסופר השני של כ"י ק⁸⁸ ובמסורת כ"י פס.⁸⁹ זימונו של הבינוני נְתָלָה במשנה אחת ברצף אחד עם הבינוני נְשָׁעַן ("נְתָלָה וְנְשָׁעַן") עשוי לגרור זיווג צורני זהה: נְתָלָה וְנְשָׁעַן. בדומה לְמְרֻבָּה (במקום מְרֻבָּה) בסמוך לַמְמוּעֵט⁹⁰ במסורת כ"י פא. ואכן אין לבטל את האפשרות של הסבר מקומי כזה בהקשר שלנו במסכת זבים, אבל רק בהקשר זה.

קיצורים של כתבי יד (ודפוסים) המשמשים במאמר:

א	כ"י אנטונין לסדר טהרות (נגעים ב, א — זבים ה, ה) על-פי הצילום אצל א"י כץ. גנוז משנה... מאוסף אנטונין בספרייה הלאומית בלנינגראד, ירושלים תש"ל, עמ' קסט-שיט.
אמ"ד	דפוס אמסטרדם 1646.
א"ר	אוטוגרף הרמב"ם מובא על-פי צורבל (ראה להלן הערה 17).
ליוורנו	משניות מנוקדות דפוס ליוורנו תרפ"ט.
פא	משנה כ"י פארמה [א] דה רוסי 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תש"ל.
פס	משנה כ"י פאריס 328-329 בספרייה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית עם מבוא מאת מ' בראשר, ירושלים תשל"ג.
פר	משנה כ"י פארמה [ב], דה רוסי 497, מהדורה פאקסימילית, עם מבוא מאת הנ"ל, ירושלים תשל"א.
ק	משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשכ"ח.
תימן	סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות כ"י ירושלים בניקוד לפי מסורת תימן, מהדורה פאקסימילית עם מבוא מאת ש' מורג, ירושלים תש"ל.

הערות

- * לידידי ורעי, פרופ' גב"ע צרפתי, חוקר העברית בכלל וחוקרה של לשון חכמים, מלוא חופניים ברכות.
- 1 וראה להלן, נספח סעיף 23 הערה א.
- 2 ראה י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה (להלן ייבין), עמ' 717.
- 3 ראה ייבין שם ובכלל זה חומר מן המקרא הטברני (בהערה 39).
- 4 ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 139; והשווה גם מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב, ירושלים תש"ם, עמ' 134.
- 5 ראה ייבין עמ' 498 ובמיוחד דבריו המפורשים של ש' נאה, "לשון התנאים על-פי כתב-יד וטיקאן 66", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט (להלן נאה), עמ' 126.
- 6 ראה י' שבטיאל, "מסורת התימנים בדקדוק לשון חכמים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א, ירושלים תשל"ז² (להלן שבטיאל), עמ' 208.
- 7 ראה מ' בר-אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על-פי מסורת כתב-יד פארמה ב)", מחקרים בלשון ד, תש"ן, סעיף 96, עמ' 85-86.
- 8 ראה, A.E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1967, סעיף 138K עמ' 447.
- 9 ראה, P. Jouon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923, סעיף 145e עמ' 448.
- 10 "איך אכדת נושבת מימים העיר הַהֶלְלָה" (יחזקאל כו, יז).
- 11 "אנשי המלחמה הַהֶלְכוּ אִתּוֹ" (יהושע י, כד).
- 12 וראה דבריו של ראב"ע במקומות אחרים: "אשר עין בעין נִרְאָה אִתָּה ה'" (במדבר יד, יד) — "נראה פעל עבר וטעמו נראת אתה ה' וכו'". וכן "אשר אין נִעְשָׂה פִתְגָם מַעֲשֵׂה הַרְעָה מֵהָרָה" (קהלת ח, יא) — "בעבור שלא נעשה דבר נקמה ותשלום ותגמול על מעשה הרעה מהרה". הסב את "אשר אין נעשה ל"שלא נעשה".
- 13 ראה ייבין עמ' 717. לאור מחקר של ש' נאה יש לסייג דברים אלה כאשר מדובר בכתב-יד רומי 66 לספרא. שכן הלה מחליף קמץ/פתח (סגול) חילופים חופשיים בקטגוריות שונות של ל"י, ועל-כך אין כל משמעות לחילופי שתי הדרכים בכ"י זה (ראה נאה, עמ' 60, 243). עדות מובהקת לחילופי נפעל/נפעל יש אפוא רק במקורות צעירים.
- 14 כתב-היד פא, א"ד ממירים, כידוע, סגול בצירי ופתח בקמץ באופן חופשי.
- 15 ראה ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי מסורת כתב-יד פרמה (דהרוסי 138), תל-אביב תש"ם (להלן הנמן), עמ' 358 סעיף 213. הדוגמה היחידה שנודמנה לו בפתח (=קמץ), נהיה במטבע הברכה "שהכל נהיה בדברו", מתבארת לו להנמן צורת עבר (ראה דבריו בהערה 210 בעמ' 357).
- 16 לעניין ניקוד חיבה זו (הנִעְשָׂה) ראה להלן סעיף 17.
- 17 ראה ת' צורבל, "לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו (להלן צורבל), עמ' 222.
- 18 וראה דבריה החשובים של צורבל (עמ' 21-27) בפרק "בין נוסח הפנים לנוסח הביאור בא"ר".
- 19 ראה שבטיאל עמ' 213.
- 20 וזה פירוט הנתונים שמצאתי בכ"י תימן: נִאָפָה (מנחות יא, א; יא, ט); נִגְלָה... נִכְסָה (סנהדרין ב, א); נִהָנָה (ב"ק ט, י; ב"מ ד, ח; כריתות ג, ט; מעילה ה, א; ה, ב); נִכְפָה (בכורות ז, ה); נִעְשָׂה (סנהדרין ח, א; ח, ב; ח, ג; ח, ד; ח, ה; ח, ו; ח, ז, א; ח, ז, ב) [בשבועות א, ב כתוב שנעשה במקום הנעשה שבנוסחאות אחרות, ואפשר שהצורה תתפרש נסתר עבר]; אהלות יח, א; וגם בפרק קנין תורה שבכתב היד: נִעְשָׂה (אבות ו, א); נִפְדָה (מנחות י, ד; ערכין ח, א; מעילה ו, ב); נִרְאָה (בכורות ג, ד; ערכין ב, ב; נגעים ב, ד; מקראות י, ח 2); הִנְרָאָה (נגעים יא, ד; פרה ב, ה); במקראות ז, ה גורס כתב היד הִמְרָאָה כנגד הִנְרָאָה שבכתב-היד העתיקים (ראה להלן סעיף 7); נִתְלָה (סנהדרין ו, ד 2; זבים ב, ד 2). וכן מנוקדת הדוגמה הבודדת שמצאתי בכ"י תימן לסדר מועד, שהוציא י"ל נחום (חולון תשל"א): הִנְעָשָׂה (יומא ז, ג).

- 21 ראה ק' כץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה, תורת ההגה והפועל, עדה ולשון ב. ירושלים תשל"ח (להלן כץ), עמ' 312-313.
- 22 כץ (עמ' 313) העירה משהו על ממצאי ק, אך ראה סעיפים 10-11 והערה 40 להלן.
- 23 מוסף עליהם עתה גם דפוס אמ"ד (ראה להלן סעיף 22 בנספח).
- 24 גם בכ"י א יש חילופים חופשיים של צירי וסגול ושל קמץ ופתח.
- 25 שלא כמתואר להלן (בסעיפים 7 ואילך) באשר למסורות פר, ק, פס וליורנו.
- 26 כן מצאתי בכל הדפוסים המהלכים.
- 27 מובא על-פי מהדורת ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על-פי כ"י קמברידג' 1, Add-470, קמברידג' 1883.
- 28 ראה לעיל ראשית סעיף 7.
- 29 אפשר כמובן לטעון שכל עצמה של גרסה זו — הפְּרָאָה במקום הנראה — הוא תולדת המרה גרפית של האותיות נ"י (נו"ן ויור"ד) כ"מ (מ"ם), ניראה < מראה. (תופעה המזדמנת בכתיב-יד עתיקים, השווה למשל י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1255, 1308). אם אכן קרה החילוף הגרפי הזה, יש להודות שהגרסה הפְּרָאָה נסבלה (בכמה וכמה עדים), מפני שאין מדובר בהמרה של פֶּעַל אמיתי (בינוני פועלי) בשם עצם אלא של שם בשם. דבר שיכול היה לקרות, אבל לא היה מתקיים בעדים לא מעטים כשהבינוני הוא פועלי, כמו למשל בדוגמה "האיש ניראה כעודר וכמוסק זתים" (נגעים ב, ד). כאן אפשר שניראה (לו נכתבה כך) תיהפך ל־מראה, אבל טעות כזאת לא הייתה ממשיכה להתקיים בדרך קבע בעדים שונים בלי שתתוקן.
- 30 מיותר להעיר שהה"א שלפני הבינוני (הנעשה) במשנה זו היא ה"א הזיקה ולא ה"א הידוע שלפני סתם שם או לפני שם תואר.
- 31 ראה הנמן עמ' 332-334. וביתר פירוט במאמרו "האחדה וכידול בתולדות שני פעלים עבריים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב, ירושלים תש"ס, עמ' 8-14. נעיר שהבדיקה בכ"י פר מגלה שגם בו נהגו יחסי התפוצה המתוארים בידי הנמן. הדברים יבואו במקומם בתיאור מסורתו של פר.
- 32 ראה הנמן עמ' 283-287.
- 33 ראה מ' מישור, "מערכת הזמנים בלשון התנאים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 164-177 ובמיוחד מעמ' 172 ואילך.
- 34 החומר לא נאסף באופן ממצה ושיטתי בקריאה רצופה של כתב היד, אבל יש לי יסוד להאמין שרובן של צורות הבינוני ביחיד של גזרת ל"י בנפעל כלולות כאן.
- 35 אפשר שהלמ"ד נקודה בצירי (גם בק מצויים, לעתים, חילופי סגול/צירי וחילופי פתח/קמץ).
- 36 גרסת הספרים שלנו וגרסת כתבי יד מדויקים (כגון פא) היא: "הן נכסין והוא נגלה הן נגלין והוא נכסה" (סנהדרין ב, א). בק נשתבשו הדברים: "הן נכסים והוא ניגלה הן ניכסין והוא ניגלה".
- 37 בהיקרות האחרונה במשנה זו המלה נהנה נוספה ביד שנייה בגיליון.
- 38 בהופעה השלישית במשנה זו, המלה ניפדה נותרה ללא ניקוד.
- 39 אבל הסופר שכתב וניקד את הדפים האחרונים של ק (ומסורתו שונה במעט או בהרבה ממסורת הנקדן העיקרי של ק) קורא נִיתְּלָה (2x, זבים ב, ד); וראה להלן סעיף 24 ס"ק ב.
- 40 כץ (עמ' 313) קבעה: "בכ"י קאופמן מצויות צורות בקמץ. כגון: ... הַנְּעִשָּׂה (קידושין א, ו) ... הַנְּעִשָּׂה (יומא ז, ג) בצד צורות בסגול. כגון: נְקָנָה (קידושין א, ב) ... נְהָנָה ... (נדרים ג, יא) ... וניפְּדָה (מ"ש ג, ד)". ספק אם מן הדוגמות המעטות שכך העלתה, היא יכלה לחשוך שהבינוני נְעִשָּׂה עומד לעצמו, והבינוני של כל הפעלים האחרים עומד לעצמו.
- 41 בשל החילופים הרבים בין סגול לצירי ובין שניהם לחטף סגול בכ"י פס נסתפק בציון תנועת עה"פ בלבד, הגם שכמעט כל הצורות המובאות כאן מנוקדות ניקוד מלא בכתב-היד.
- 42 גם בכ"י פס קרתה תקלת העתקה במשנה זו מסנהדרין (ב, א). הוא גורס "הם נכסין והוא נגלה" (ראה הערה 36 לעיל). נשתבש בפועל "נכסין", והשמיט את המשפט השני "הן נגלין והוא נכסה".
- 43 בכריתות ג, ט (יא) ננקד: כְּנִהְנָה (יושם נא לב לנו"ן שוואית במקום סגולה!)
- 44 כמעילה ו, ב נשתבש פס וגרס "שההקדש נפדית בכסף ובשוה כסף", נפדית במקום נפדה.
- 45 במשנה זו נשמטה בטעות ההיקרות הראשונה של נראה, במקום "האיש נראה כעודר וכמוסק" נכתב "האיש כעודר וכמוסק".

- 46 כלום היד הראשונה היא שניקדה קמץ מתחת לנו"ן?
- 47 המשפט, הכולל את ההיקרות השנייה במשנה זו, נשמט בכ"י פס.
- 48 הצורה נכפה (בכורות ז, ה) נותרה ללא ניקוד בכ"י פס. ודבר ידוע הוא שתיבות נדירות עשויות לא להתנקד בכ"י זה (עדות כלשהי לרפיון המסורת שבידיו); וראה מה שכתבתי עליכך בספרי, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תש"ס, עמ' 53 ואילך.
- 49 לפירוט מראי המקום ראה סעיף 10 לעיל. נעיר שגם במקום הנוסף שבו נזדמנה צורת הבינוני נעשה בכתב היד (והוא פרק ו של אבות, פרק קניין תורה) מנוקדת התיבה בקמץ: "וְנַעֲשֶׂה כַמְעֵין הַמַּתְגַּבֵּר" (ו, ב).
- 50 לפירוט מראי המקום ראה סעיף 10 החומר שהובא מכ"י ק, במקום שיש ייחודים נעיר עליהם.
- 51 כך מנוקד — בצירי — במעילה ו, ב.
- 52 אבל יש פעם אחת נְרָאָה (ראה להלן).
- 53 אבל מצאנו פעם אחת נְתָלָה (ראה בהמשך).
- 54 מסורת ליזורנו חלוקה אפוא בשלושת המקומות שבהם נזדמן הביטוי "הכל הולך אחר הנראה": כנגעים יא, ד: הַנְרָאָה; בפרה ב, ה: הַנְרָאָה; במקואות ז, ה: הַנְרָאָה.
- 55 מן ההקשר ברור לחלוטין שמדובר בצורות בינוני ולא עבר, (השווה למשל המקום הנזכר ראשון: "שתי הלחם נלושות אחת אחת ונאפות אחת, לחם הפנים נלוש אחד אחד ונאפה שנים שנים").
- 56 ראה הערה 49 לעיל.
- 57 תן דעתך לעובדה שיש זהות בפס ובליוורנו בשניים מתוך הפעלים נֶאֱפָה, נְתָלָה (אין זהות במראה המקום שבו נזדמנה הצורה).
- 58 אין פלא בדבר שבעדים מאוחרים מתרבים עירובי המסורות.
- 59 ויעוין בהערה 69 להלן.
- 60 וזאת לדעת, גזרת ל"א לא נספגה בגזרת ל"י בל"ח, חלק נכבד של נטיית ל"א נתקיימה בעינה כפי שכבר הראה הנמן (עמ' 431-442); וכפי שנתברר לי עוד יותר מתיאור מסורתו של פר (הדברים עדיין לא נרפסו, אבל כבר נתנסחו).
- 61 אבל כ"י וינה: שהעשה (כמו שהעשו, תוספתא סנהדרין ב, יא) וכ"י ארפורט: שעשה.
- 62 אפשר שהעשיא, מעשיאייהם נתקיימו בעינין משום שאין כמותן במקרא (הפעיל של עשה אינו מצוי כלל), ותפוצתו הרבה של הטיפוס עֶשְׂאוֹ/עֶשְׂאָן בל"ח עמדה לו שלא ידחה. בכלל, במקרא בגזרת ל"י משמש המבנה עֶשְׂהוּ, עֶשֶׂם וכיו"ב (וראה להלן הערה 70).
- 63 ואם יטען הטוען שהאל"ף בצורות עֶשְׂאוֹ, עֶשְׂאָה היא הגה מעבר וי"ד היא שנתחלפה באל"ף (ראה למשל מה שכתב לאחרונה ש' שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", תעודה ו, ספר הזיכרון לדב עירון ז"ל, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 57-58), הוא נמצא עוסק באטימולוגיה או בתהליך פונטי, ואנו עניין לנו בתוצאה, במציאות הפונולוגית. וזו עניינה אחד: עיצור השורש השלישי הוא אל"ף ונמצאת עֶשְׂאוֹ כמו מֶצְאוֹ, וְעֶשְׂאָה כמו נֶשְׂאָה, והפעול בקטגוריה זו משריך לפועלי ל"א.
- 64 נתונים אלו לקוחים מכ"י פר, בכל פועלי ל"י משמשת יו"ד כעיצור שלישי של השורש.
- 65 בכתב-יד ק יש מעט חריגים באלף בפועלי ל"י, כגון בנאו (עדויות ז, ט). לפירוט העניין ראה מה שכתבתי במאמרי "אחדות הלשון ומחקר לשון חכמים", מחקרים בלשון א, התשמ"ה עמ' 82.
- 66 אין אני חושב שכך יש לבאר למשל את הצורה החורגת נְתָלָה שנזדמנה בכ"י פס ובדפוס ליזורנו (ראה לעיל סעיפים 12, 13) והיא הצורה הנוהגת במסורת הסופר השני של ק (ראה לעיל הערה 39). למרות שיש עדויות במקרא לתל"י בגזרת ל"א: תְּלָאוֹם (הקרי בשמ"ב כא, יב); תְּלָאוֹים (דברים כח, סו); הושע יא, ז) אין להניח כך לגבי מסורות הקריאה בל"ח, בלא שתהיינה בידינו ראיות נוספות לקיום השורש תל"א בל"ח. מסתבר יותר שנתְּלָה במסורות אחדות של ל"ח כצורות אחרות היא תולדת עירוב ממסורות אחרות שנהגו בהן צורות בקמץ בכל הפעלים (ראה לעיל סעיף 4, וראה גם סעיף 24 סוף ס"ק א, וס"ק ב להלן).
- 67 ראה לעיל סעיף 4.
- 68 בתיאורנו כאן פסחנו על כתב-יד קימברידג' (הוצאת לו), שכן אין בו ניקוד. הכתיב לבדו מקיים בעקיבות צורות בה"א: נאפה, נגלה, נהנה וכו' ואין בו כדי ללמד דבר. במקום בווד צוינה התנועה

הסופית באלף: נהגא (תרומות ג, ה). כלום כיוון בה לקמץ (=נהגא), או שמא יש כאן אל"ף המציינת e (=נהגא)?

בשולי הדיון רואה אני להעיר דברים אלה: 69

במקרא הטברני יש פעם אחת צורת בינוני בסגול — "ואשר היה נַעֲשֶׂה ליום אחד" (נחמיה ה, יח).
יש לא מעט צורות נַעֲשֶׂה המשמשות צורות נסתר מובהקות בזמן עבר כגון "כי לא נַעֲשֶׂה כפסח הזה..."
(מ"ב כג, כב; וראה גם פסוק כג שם). וכן "מה שִׁהִיָּה הוא שִׁהִיָּה ומה שִׁנַּעֲשֶׂה הוא שִׁנַּעֲשֶׂה" (קהלת א, ט).
יש גם נַעֲשֶׂה צורת בינוני נקבה: "וכל מנחה אשר תאפה בתנור וכל נַעֲשֶׂה במרחשת... לכהן המקריב אותה לו תהיה" (ויקרא ז, ט), כפי שהיטיב לבאר ראב"ע "וכל נעשה שם התאר לשון נקבה כמו 'אין אבן נראה' (מל"א ו, יח) כי לשון זכר, 'אשר היה נעשה ליום אחד'". וכך קדם והבין תרגום אונקלוס "דתתאפי... דתתעביד". וכן תרגם הגאון (עיין שם).

אבל לבד מכל אלה יש עשר היקריות של נַעֲשֶׂה בקהלת הראויות לדיון קצר. — יעוין בפסוקים אלו:
א, יג; ב, יז; ד, ג; ח, ט; ח, יא; ח, יד; ח, טז; ח, יז; ט, ג; ט, ו. אחת מהן היא, כנראה, צורת בינוני "אשר אין נַעֲשֶׂה פתגם מעשה הרעה" (ח, יא). חרף דבריו של ראב"ע (ראה הערה 12 לעיל), נראה שזוהי צורת בינוני בטוחה. וכך הבינוה הקדמונים; למשל תרגום קהלת (דלא מתעביד), הפשיטתא (דלא מתעבדא) אבל לא רס"ג ('ולמא לם ינפד' — עיין בכיאורו של ר"י קאפח לתפסיר הגאון). א' כהנא בפירושו נדחק והבינה צורת נקבה וניקב לצורך זה את שם העצם פתגם. יתר ההיקריות מה טיבן? כגון "כי רע עלי המעשה שַׁנַּעֲשֶׂה תחת השמש" (ב, יז). תרגום קהלת והפשיטתא נקטו צורת עבר; דאתעביד (דאתעבד), אבל רס"ג שתרגם "אלדי יעמל" כיוון מן הסתם לבינוני. ועוד יותר "וחלק אין להם עוד לעולם ככל אשר נַעֲשֶׂה תחת השמש" (ט, ו). פשיטתא: "דמתעבד", רס"ג "מא יעמל", וכן תרגום קהלת מהדורת א' שפרכו: "דמתעביד" (אבל מהדורת הר"י קאפח: דאתעביד) גילו דעתם שהבינו את נַעֲשֶׂה כאן צורת בינוני. (אבל יש כמה וכמה מקומות שכל התרגומים הנ"ל נוקטים לשון עבר, יעוין שם).

יושם נא לב שבגופי הרבים שזמן הפועל הוא חד-משמעי מצאנו בקהלת פעם אחת צורת עבר "המעשים שנעשו תחת השמש" (א, יד), ופעם אחת צורת בינוני "ואראה את כל העשוקים אשר נעשים תחת השמש" (ד, א). מי שירצה לפרש את צורות נַעֲשֶׂה הנזכרות צורות עבר יש לו על מה שִׁיִּסְמַךְ, ומי שירצה לפרש, לפחות, את חלקן צורות בינוני יש לו על מה שִׁיִּסְמַךְ.

כלום תפוצה מרובה כזאת של נַעֲשֶׂה במקרא הטברני העשויות להיתפס צורות בינוני היא שהשפיעה על ניקוד התיבה הזאת בסדירות נַעֲשֶׂה בכתבי היד השונים של ל"ח? (למעשה רק בכ"י פא יש פעם או פעמיים נַעֲשֶׂה בסגול). מי שיחשוב כך מניח שנקדן ק תלוי כל כולו בניקוד המקרא ואין לו מסורת עצמאית משלו. אם כך נסבור, נמצאנו מסיגים את מחקר ל"ח אחרונית. לדידי, חזקת מסורתו העצמאית של ק יפה בעיניי. עומד כאן ספק פרשנותה של מסורת הניקוד הטברני, כעקיבה בניקוד הבינוני בקמץ נַעֲשֶׂה (ואל נשכח שיש נַעֲשֶׂה בפסוק מנחמיה כפי שכבר קבע ראב"ע), מול ודאי עצמאותה של מסורת ניקוד ק בצורות בינוני בטוחות המנוקדות בקמץ. (אפשר היה להרחיק לכת ולומר, אם אכן כל צורות נַעֲשֶׂה הנזכרות מקהלת הן צורות בינוני שמשתקף בהן, מה שמשתקף בכ"י ק ובכתבי היד הדומים לו, הרי לפנינו גם כאן מסורת שהפועל עש"ה נוהג בה כל"א. ומי שיאמר כך לא נמצא מרחיק לכת ביותר, זו וזו מסורות קריאה מאוחרות — קרובות בזמנן — של טקסט קדום [קהלת והמשנה]. אלא שאין לנו צורך בכל ההשערות הללו, שהרי עדיין חזקת צורת העבר שמורה לצורות נַעֲשֶׂה בקהלת).

יש לראות בצורות העשי/העשיא, מַעֲשִׂיָאֵיהֶם, עֲשָׂאוּ/עֲשָׂאָן וכיו"ב, נַעֲשֶׂה (=נַעֲשֶׂה) איים לתופעה שהייתה מקפת יותר של מעבר עש"ה (ל"י) לעש"א (ל"א); אפשר שתפוצתו העצומה של עש"ה במקרא (למעלה מ-2600 היקריות) והמסורת הספרותית של העברית, שלא נשתחררה מעולם מן הנורמה של עברית המקרא, קיפחו את קיומן של קטגוריות נוספות בניית הפועל בל"ח שבהן משתקף המעבר לל"א בפועל זה (וראה הערה 62 לעיל).

ראה צורבל, עמ' 222, היא לא הביאה אלא צורות מנוקדות מפעלים אחרים. 71

מוסף על תיאורו של שבטיאל הוספנו כאן, כזכור, את עדותו העקיבה של כ"י תימן (ראה פירוט הממצאים שהובאו לעיל בהערה 20). 72

כבר הערנו שאין משמעות לעירוב הצורות נַעֲשֶׂה/נַעֲשֶׂה בספרא כתב"ד וטיקאן 66, כפי שהיטיב לקבוע ש' נאה (ראה הערה 13 לעיל), אנו מכוונים כאן, כאמור, לעדים צעירים בניקוד בבלי ובכללם כתב"ד של המשנה, המוסרים את שתי הדרכים. 73

- 74 כך משתמע מדבריו של ייבין (עמ' 717).
- 75 עירוב צורות יש גם בניקוד הטברני וגם בניקוד הבבלי של המקרא, בצד דרך הרוב נפְּעָה יש גם מיעוט נפְּעָה (ראה סעיפים 2, 3 לעיל). העירוב מצוי במידת מה גם באותם עדים של המשנה, שעיקר קריאתם היא נפְּעָה ומוסרים לעתים גם נפְּעָה (כפי שמצאנו בפס ובליוורנו וכן בדפוס אמ"ד, ראה להלן סעיף 22).
- 76 לעניין זה, ראה מאמרי, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נ"ג (תשמ"ד), עמ' 187 ואילך.
- 77 תן דעתך למה שכתבנו לעיל בהערות 13, 73 על ספרא כ"י וטיקאן 66.
- 78 כלום כ"י אר הולך בעניין זה כטיפוס הראשון ורק מקרה הוא שנוסף לחמש הדוגמות המנוקדות (נפְּעָה) אין לנו ניקוד נְעֶשֶׂה? צריך גם כאן לנהוג זהירות בשל מיעוט הנתונים והמידע החלקי העולה מהם. מכל מקום הניקוד נְהָנָה שנמצא בפירוש המשניות (ראה לעיל סעיף 4), עשוי גם הוא להעיד במשהו על שיוכה של המסורת הלשונית המשתקפת בפירוש המשניות לטיפוס הלשון שיש בו קווים שנתפשטו במזרח (יעוין במיוחד כמה שכתבה צורבל, עמ' 21–27), ואלה קוראים נפְּעָה/נפְּעָה או רק נפְּעָה.
- 79 אני מודה לירידי ד"ר מרדכי מישור, שהזכירני את הדוגמה הזאת.
- 80 גם שתי הדוגמות האחרונות הובאו בידי אפשטיין שם.
- 81 נְעֶשֶׂה, כמו במסורת פר במקום הבודד שבו נזדמן בינוני זה: הַנְעֶשֶׂה (ראה לעיל סעיף 7, ס"ק ב), ואפשר שיש כמותה במקרא הטברני (ראה לעיל הערה 69). מסורות שאינן מבחינות בין סגול לפתח אינן עניין לכאן.
- 82 ראה לעיל סעיף 10.
- 83 ראה לעיל סעיף 12.
- 84 ראה לעיל סעיפים 13, 22.
- 85 הפתרון הוצע בסעיפים 15–16 לעיל.
- 86 ראה סעיף 13 לעיל.
- 87 ראה לעיל סעיפים 13, 22.
- 88 ראה הערה 39 לעיל.
- 89 ראה סעיף 12 והערה 47 לעיל.
- 90 ראה הנמך (עמ' 357); הוא ראה בניקוד מרובה טעות, ולא חשב על האפשרות שיש כאן גרירה של מרובה לממועט.